

УДК 343.983:343.144

І.В. Рогатюк, кандидат юридичних наук,
доцент, заслужений юрист України

ВИКОРИСТАННЯ ПОЛІГРАФА У КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ: ВІТЧИЗНЯНИЙ І ЗАКОРДОННИЙ ДОСВІД

Зроблено спробу проаналізувати історичні витoki психолого-фізіологічної основи перевірки на поліграфі, виокремити сучасні підходи до розуміння дослідження показань на ньому. Проведено порівняльний аналіз ефективності використання поліграфа у кримінальному судочинстві в інших країнах.

Ключові слова: перевірка, поліграф, попередній тест, психофізіологічна динаміка, детектор брехні.

Сделана попытка проанализировать исторические истоки психолого-физиологической основы проверки на полиграфе, выделить современные подходы к пониманию исследования показаний на нем. Проведен сравнительный анализ эффективности использования полиграфа в уголовном судопроизводстве в других странах.

In the article attempts to analyze the historical origins of psychological and physiological bases of checks on a polygraph, distinguish modern approaches to understanding research on polygraph. The comparative analysis of the effectiveness of the polygraph in the other countries.

Сьогодні вирішення завдань кримінального процесу певною мірою пов'язують з потребою у використанні поліграфа як сучасного методу перевірки показань, фокусують увагу на допустимості перевірки на поліграфі доказів. Зрозуміло, що вирішення цих питань судами має базуватися на закордонному досвіді та відповідності вітчизняної правової системи вимогам використання поліграфа як спеціальних знань. А отже, дослідження наукових питань, які впливають на юридичну оцінку «надійності» доказів, отриманих на поліграфі, і зокрема подолання відмінностей між мовами права і науки, є доволі актуальним.

Метою статті є розгляд основних аспектів становлення поліграфа як механізму перевірки особи на правдивість, використання його як засобу перевірки та оцінки доказів у кримінальному процесі на прикладі зарубіжного досвіду, а також аналіз основних тенденцій і перспектив використання поліграфа у вітчизняному законодавстві та психологічної технології оцінки доказів.

Питанням дослідження використання поліграфа приділяли увагу Р.С. Белкін, К.В. Беляєв, О.Г. Боднарчук, Я.М. Ковч, Я.Ф. Комісаров, І.О. Моцонелідзе, Д.З. Моцонелідзе, О.І. Мотляк, С.В. Поповічева, В.Ф. Якутко та інші. Проте ці питання потребують подальшого дослідження.

Упродовж століть люди намагалися винайти надійні засоби для виявлення брехні. У стародавніх індуїстських і китайських цивілізаціях влада виявляла брехню, даючи підозрюваному прожувати зерно рису і виплюнути: у Китаї сухе зерно рису свідчило про сухість у роті брехуна [1], а в Індії прилипання рису до рота винного було ознакою провини [2]. Попри те, що ці методи не є науково обґрунтованими, вони дозволили виокремити основне припущення: психологічний стан особи під час брехні можна виявити за фізіологічними ознаками.

Поліграф як різновид психофізіологічної апаратури реєструє певні фізіологічні зміни особи, яка, перебуваючи на допиті, намагається брехати, у тому числі показники дихальної і серцево-судинної діяльності, гальванічний опір шкіри. Тобто сучасний поліграф, будучи комплексним аналізатором фізіологічного стану людини, одночасно записує показання частоти її серцевих скорочень, артеріального тиску, дихання, потовиділення на пальцях.

Ще у 1961 році громадськості було представлено три гіпотези, які пояснюють ефективність поліграфічного дослідження, одна з яких пов'язана зі страхом перед наслідками: коли суб'єкт визнає, що стикається з негативними наслідками певних дій (тобто з можливістю тюремного ув'язнення, фінансових втрат або з хвилюванням, якщо обман буде виявлено), він починає боятися цього дослідження. Ця емоційна реакція активує вегетативну нервову систему, зміни якої відстежують і записують.

Серед фізіологічних ознак, які записують поліграфи, першою була серцево-судинна діяльність, закономірно пов'язана зі станом особи, яка бреше. Цю закономірність — збільшення артеріального тиску і частоти серцевих скорочень особи, коли з її вуст звучали брехливі відповіді, — вперше зареєстрував італійський кримінолог Ч. Ломброзо [3].

У 1910-і роки дослідження засвідчили зміни у співвідношенні вдихання і видихання повітря під час дихання людини, коли вона обманує. Використовуючи результати цих досліджень, у тому числі висновки Ч. Ломброзо, студент-медик Дж. Ларсон, що працював у відділі поліції міста Берклі, у 1921 році винайшов перший поліграф, який дозволяв одночасно простежити кров'яний тиск особи та її дихання [3]. При цьому Ларсон припускав, що порушення тиску та дихання означає брехню суб'єкта.

Зміни «опору шкіри» людини, яка бреше, вперше продемонстрував Л. Кілер [4]. Він довів, що людина, яка бреше, має вищий рівень потовиділення, ніж та, що каже правду. Це зменшує опір шкіри через більш високі концентрації негативно заряджених іонів хлору на поверхні шкіри.

Загалом поліграфологія та психофізіологічна детекція брехні засновані на теорії, яку можна перевірити за допомогою наукових методів. Будь-яке свідоме зусилля задля обману викликає в індивіда мимовільні неконтрольовані фізіологічні реакції, а саме: реакції артеріального тиску, периферичного амплітудноімпульсного дихання та електродермальні зміни.

Авторитетні вчені у цій галузі А.Р. Лурія та Ю.І. Холодний першими визначили явище, що лежить в основі процедури перевірки на поліграфі. Воно було сформульовано як психофізіологічний феномен.

Психофізіологічний феномен базується на тому, що зовнішній стимул (слово або предмет, фотографія), який несе людині значущу в конкретній ситуації інформацію

про подію, відображену в його пам'яті, викликає фізіологічну реакцію, яка перевищує реакцію на однорідні стимули, що пропонують у тих самих умовах, але які не пов'язані із зазначеною подією та не дають людині ситуативно значущої інформації [5, с. 97].

Поліграфолог робить висновок про щирість або нещирість особи, порівнюючи показники фізіологічних реакцій, отриманих за допомогою поліграфа під час спеціально організованого опитування.

З огляду на зазначене можна дійти висновку, що ідеальні сліди в пам'яті людини матеріалізуються під час допиту та застосування поліграфа, і їх можна перевірити у подальшому. Отже, поліграф дозволяє фіксувати зміни тих процесів, які відбуваються в організмі людини і невидимі або погано помітні без його використання [6, с. 194].

Однак припущення, що брехня впливатиме на фізіологічні зміни і що поліграфологи зможуть правильно інтерпретувати ці ознаки, завжди викликало недовіру до використання поліграфа. Більшість психологів вважають, що немає достатньої кількості доказів, які б підтверджували, що перевірка на поліграфі може точно виявити брехню, адже брехня — це феномен людського спілкування.

Психолог Леонард Сакс стверджував, що ідея про можливість виявлення правдивості людини шляхом моніторингу психофізіологічних змін є більше міфом ніж реальністю. Навіть термін «детектор брехні», який використовують для позначення поліграфа, є неправильним. Так званий «детектор брехні» передбачає виявлення обману шляхом аналізу фізіологічних реакцій [7]. Цей механізм зазвичай містить фізіологічний рекордер, який оцінює три показники вегетативного збудження, про які вже йшлося: серцебиття (кров'яний тиск), дихання і провідність шкіри. Перед проведенням перевірки на поліграфі проводять тест.

Типовий іспит містить дотестову фазу, упродовж якої пояснюють як працює техніка, переглядають запитання тесту. Передтестове інтерв'ю призначене для того, щоб суб'єкти зрозуміли запитання. Поліграфічні іспити часто містять процедуру під назвою «стимуляційний тест», який є демонстрацією точності роботи приладу.

Найширше використовують формат тесту для учасників кримінального процесу, коли ставлять контрольне запитання. Відповіді на ці запитання порівнюють з відповідями на попередні питання. Контрольні запитання стосуються злочинів, які схожі на ті, що досліджують, але вони пов'язані з минулим особи і, як правило, мають широку сферу тлумачення (наприклад: «Ви коли-небудь зраджували того, хто довіряв Вам?»).

При цьому людина, яка каже правду, боїться контрольних запитань більше ніж запитань, що стосуються справи, адже ці запитання сприяють збудженню, стурбованості суб'єкта своїм минулим (на відміну від запитань про злочин, якого вони не вчиняли). Якщо жодної різниці між спеціальними і контрольними запитаннями немає, результат тесту вважають «непереконливим».

Альтернативну процедуру на поліграфі називають «перевіркою на винність». Вона передбачає розробку альтернативного тесту із запитаннями, що стосуються знання, які могла мати лише винна особа. Одним із обмежень цього тесту є те, що його можна використовувати лише тоді, коли у слідства є інформація, яку може знати тільки винна особа. Інтерпретація «не брехня» є також потенційним обмеженням, адже може свідчити про відсутність знань, а не про невинуватість.

Доволі спірним є питання щодо точності перевірки на поліграфі. Основною проблемою є брак доказів того, що картина фізіологічних реакцій є унікальною для обману. Чесна людина також може нервувати, відповідаючи правдиво, а нечесна може не проявляти схвильованості.

Певна плутанина щодо точності перевірки на поліграфі пов'язана також із тим, що його використовують для різних цілей.

Проте поліграф заборонено використовувати, коли особа, яку тестують, страждає на порушення серцево-судинної системи або дихальних шляхів; коли вона перебуває у стані психічного або фізичного виснаження, а також якщо особа регулярно вживає ліки або наркотичні речовини.

Дослідження процесів, пов'язаних з перевіркою на поліграфі, свідчить про те, що експерт, особа, яку тестують, і ситуаційні чинники впливають на тест підтвердження. Існує чимало досліджень і щодо впливу відмінностей суб'єктів з огляду на такі чинники, як освіта, інтелект або рівень вегетативного збудження.

А. Козел, вивчаючи функціональну візуалізацію мозку як запобіжний обман, виявив, що за брехню (на відміну від правди) відповідає активація у п'яти ділянках головного мозку [8].

На цей час перевірки на поліграфі використовують у кримінальних розслідуваннях у багатьох країнах, у тому числі Бельгії, Канаді, Ізраїлі, Японії, Туреччині, Сінгапурі, Південній Кореї, Мексиці, Пакистані, Філіппінах, Тайвані, Таїланді і США.

Ще у 1963 році Конгрес США створив Міжвідомчу комісію для вивчення практики використання поліграфа у державних органах. Комісія дійшла висновку, що використання поліграфа в державних органах дозволено лише для забезпечення функцій національної безпеки, а також під час певних кримінальних розслідувань.

Першою відомчою директивою, яка регламентувала процедуру використання поліграфа, систему відбору та підготовки кадрів і контроль за діяльністю поліграфологів, була директива, прийнята Міністерством оборони США у 1965 році. У цьому самому році Верховний Суд США ухвалив рішення, відповідно до якого використання поліграфа проти бажання особи або її примушування у будь-якій формі до проходження перевірки на поліграфі, є порушенням п'ятої поправки до Конституції США, яка гарантує право на відмову від самообвинувачення [9].

Слід зазначити, що, незважаючи на загальнодержавну політику щодо використання поліграфа, окремі штати мають право на законодавчому рівні вносити певні корективи із цього питання, якщо вони не порушують Конституції США. Так, у штаті Массачусетс результати дослідження на поліграфі можна використовувати в суді лише у разі згоди підозрюваної особи як на перевірку, так і на долучення її результатів до матеріалів справи, що розглядають у суді. Рішення має погодити суд присяжних і лише за позитивного рішення суд приймає результати дослідження на поліграфі як доказовий факт.

Використання поліграфа в американському кримінальному судочинстві можливе за таких умов:

- підозрюваний вимагає, щоб його перевірили на поліграфі;
- суд присяжних вважає, що за своїм фізичним і психічним станом підозрюваний може бути опитаний з використанням поліграфа;
- підозрюваний свідомо відмовляється від прав, наданих п'ятою поправкою до Конституції (відмова від самообвинувачення);

- суд присяжних вважає, що фахівець, який проводить ці дослідження, кваліфікований, а сама процедура перевірки відповідає встановленим вимогам;
- підозрюваний має надати показання до отримання висновку про можливу перевірку [10].

Загалом у США існує чотири критерії щодо визначення правдивості показань (хоча вони неодноразово бралися під сумнів з точки зору надійності та достовірності):

- 1) фальсифікація;
- 2) рівень помилок;
- 3) експертна оцінка;
- 4) загальне визнання.

Використання поліграфа становить значний науковий інтерес і викликає широку суспільну дискусію. Більшість психологів та інших вчених поділяють думку, що існує чимало підстав для застосування поліграфа. Суди, включаючи Верховний Суд США, неодноразово відмовлялися від використання доказів через використання поліграфа у зв'язку з його ненадійністю. Проте поліграф, як і раніше, використовують у несудових установах, зокрема для перевірки персоналу під час кадрового відбору, а також для того, щоб спробувати оцінити достовірність показань підозрюваних і свідків. Також перевірки на поліграфі іноді використовують фізичні особи для переконання інших у своїй невинуватості. Непоодинокими є випадки використання поліграфа приватними агентствами і корпораціями.

Верховний суд Польщі допускає використання поліграфа в кримінально-процесуальній практиці, коли результатам розслідування надають статус непрямих доказів [11]. У випадку використання поліграфа в оперативно-розшукових цілях поліграфолог згідно з польським законодавством виступає як консультант. У межах кримінального процесу перед тестуванням потрібно отримати постанову прокурора, результати тестування оформляють як у випадку проведення експертизи.

У правозастосовній польській практиці у разі використання поліграфа на перше місце ставлять добровільну згоду підозрюваної або обвинуваченої особи на проведення цієї процедури. Кримінально-процесуальний кодекс Польщі містить положення про заборону використання поліграфа під час допиту учасників кримінального процесу. Проте судова практика визнає, що експертиза із застосуванням поліграфа може бути зарахованою до числа доказових матеріалів і бути однією із підстав доказування вини. Висновок експерта має оцінити слідчий орган, як і інші докази, зібрані у кримінальній справі. Отже, нині польська поліція застосовує поліграф в оперативно-розшуковій діяльності та у судовому розгляді.

В Україні психофізіологічні експертизи з використанням поліграфа зазвичай призначають за ініціативи сторони обвинувачення з метою підтвердження винності підсудних в інкримінованих їм діях. Якщо про призначення таких експертиз клопоче захисник, з боку слідства і суду найчастіше чути відмову, нерідко мотивовану тим, що такої експертизи немає.

Загалом в Україні сьогодні немає однозначного підходу щодо використання поліграфа з огляду на низку невирішених завдань:

- брак нормативного врегулювання використання цього виду спеціальних знань;
- незабезпечення поліграфами (їх не виробляють в Україні);

- неналежний рівень підготовки фахівців-поліграфологів, який не відповідає потребам слідчо-судової практики;
- неможливість уніфікації відомчих методик проведення психофізіологічних досліджень;
- брак єдиної системи сертифікації поліграфів.

Список використаної літератури

1. *Kaplan D.E.* Pandora's Box / D.E. Kaplan // U.S. News&World Report. — 2001. — Jun. 11. — P. 20.
2. *Elley N.* To Tell the Truth / N. Elley // Psychology Today. — 2001. — Sep. — P. 88.
3. *Geddes L.A.* The Truth Shall Set You Free / L.A. Geddes // IEEE Engineering in Medicine and Biology. — 2002. — May. — P. 97—100.
4. *Bonsor K.* How Lie Detectors Work / K. Bonsor. — 2002. — Oct. 27.
5. *Холодный Ю.И.* Применение полиграфа при профилактике, раскрытии и расследовании преступлений / Ю.И. Холодный. — М., 2000. — 160 с.
6. *Черкасова Е.С.* О проблемах использования опроса с применением полиграфа в качестве доказательства в уголовном судопроизводстве / Е.С. Черкасова // Вестник НГУ. — 2011. — Вып. 1. — С. 194—202.
7. *Manes S.* Lie Detector. (Lie Detector Software Truster) / S. Manes // Forbes. — 1998. — Oct. 5.
8. *Козел А.* Реплікація вивчення нейронних корелятив обману / А. Козел // Біологічна психологія. — 2004. — № 4. — С. 852—856.
9. *Ray D.* Can They Fool the Polygraph / D. Ray // Insight on the News. — 2001. — Jul. 2. — P. 18.
10. *Cohen H.* Polygraphs could be history's honest: thermal imaging may help flush out the liars / H. Cohen // The Scientist. — 2002. — Feb. 18. — P. 8.
11. *Экман П.* Детектор лжи в качестве верификатора [Электронный ресурс] / П. Экман // Психология лжи. Обмани меня, если сможешь. — СПб., 2005. — Режим доступа : <http://lib.rus.ec/b/162938>.
12. *Reicherter J.* The Polygraph / J. Reicherter // Scientific American. — 1997. — Dec. — P. 132.